

Faiq Ələkbərlı
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Böyük Britaniyanın (və davamçısı ABŞ-in) Sovetlər Birliyinin (və davamçısı Rusiya Federasiyasının) və İran Pəhləvilərinin (və davamçısı İran İslam rejiminin) Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı aşağı-yuxarı eyni siyasət nəticəsində də Nadir şah Əfşarlar, Şah İsmayıl Xətəilər, Şah Təhməsbəy, Nadir Şah Əfşarlar, Ağa Məhəmməd şah Qacarlar bir sözlə, bütün Türk hökmdarları "İran" şahına çevrilir, "İran" şahları kimi də Türkün və Azərbaycanın düşməni olurdular. Başqa sözlə, araşdırdığımız dövrdə, yəni Sovetlər Birliyində Stalinin, Pəhləvilərdə Rza Pəhləvinin apardığı siyasət Azərbaycan türklərinin milli varlığının inkarına qarşı yönəldilmiş, bunun nəticəsi olaraq dövrüyyəyə saxta "İranlı" və "Azəri" kimliyi gətirilmişdir. 1

Ona görə də, Türkiyə və Azərbaycanın rəsmi tarixçiliyində də 1925-ci ildən sonrakı "İran" a nisbətə "İran şahları" kimi adı keçən bütün Türk hökmdarları düşmən və işğalçı kimi qələmə verilir. Özellikle, Sovetlər Birliyi dövründə yazılan rəsmi "Azərbaycan tarixi" kitablarında 1925-ci ildən sonrakı, xüsusilə 1935-ci ildə "rəsmi"ləşmiş "İran" a nisbətə Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövlətləri heç bir saf-çürük edilmədən, özellikle son min il ərzində bu coğrafiyada Türk dövlətlərinin hakimiyyət sürmələri nəzərə alınmadan hamısı Azərbaycana, Türkiyəyə bütünlükdə Türklüyə düşmən kimi qələmə verilmişdir.

Bizcə, "Azərbaycan tarixi" kitablarında Səfəvilərin, Əfşarların, Qacarların hakimiyyətini yalnız "İran hökmdarlığı" kimi qələmə verib, onlardan "yadelli hökmdarlıq" kimi bəhs etmək doğru deyildir. Özellikle də, Nadir şah Əfşar ya da Ağa Məhəmməd şah Qacar necə "yadelli hökmdar" ola bilər ki, onlar Azərbaycanı, Türklüyü hər hansı ideyadan üstün saymış, hakimiyyətlərini Turanın mərkəzi Azərbaycanda bəyan etmiş, dövlətin iki mühüm paytaxtını – Təbrizi və Tehranı Azərbaycan ərazisində tutmuşdular.

Beləliklə, 2-ci Dünya müharibəsi başlayana qədər artıq Azərbaycanda İran Pəhləviləri rejiminə qarşı ciddi bir narazılıq formalaşmışdı. Məhz bu narazılığın fonunda da Azərbaycan xalqının arasında meydana gəlmiş milli şəraiti xarakteriz edən Vidadi Mustafayevə görə, etnik cəhətdən yekcins olan əsas sosial təbəqələr prinsip etibarilə iş verənlərin mənafeyini müdafiə edən, eyni zamanda hakim millətin nümayəndəsi olan fars (yaxud qeyri-mill) memurlar vasitəsi ilə bir-

birinə bağlanmışdılar: "Sosial strukturda aşağı mövqə tutan təbəqələr ayrı-seçkilikdən daha çox, ilk növbədə azərbaycanlı hakim təbəqələrin iqtisadi, siyasi, sosial zülmündən əziyyət çəkir, ona görə də başlıca olaraq sosial azadlıq uğrunda çıxış edirdilər, hərçənd öz milli mənafeyi onlara yad deyildi. Farsdilli Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi öz xalqının assimilyasiya olunması uğrunda çıxış edir, ziyalıların digər hissəsi ayrı-seçkilik siyasətindən narazılıq edirdilər, çünki həmin siyasət onların maddi mənafeyinə toxunur, onları əyalətdə fars ziyalılarından asılı vəziyyətə salırdı". 2

polis diktaturasının hökm sürməsi, və deməli xırda burjuaziyanın və ilk növbədə ziyalıların fəaliyyətinin müəssəksilliyi və onun təşkilatçılıq fəaliyyəti üçün mühüm şərt olan demokratik şəraitin olmaması ilə bağlı idi". 3

2-ci Dünya müharibəsi dövründə Güney Azərbaycan və 21 Azər hərəkatı. 1941-ci ilin avqust ayında Sovet ordusu "İran" a daxil olaraq ölkənin bir hissəsini işğal etmiş, Rza şah hakimiyyətdən öz bədnam oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə imtina edərək 16 sentyabr 1941-ci ildə istefa vermiş və 17 sentyabr 1941-ci ildə ölkəni tərk etmişdi. Müttəfiq qoşunlarının (SSRİ, Böyük Britani-

lat idi. Vaxtında bütün siyasi dəstələrə el atmağa çalışan Fəhimi bu təşkilat ilə də Azərbaycan Zəhmətkeşləri kimi rəftar edib, onu özünün siyasətini icra etmək üçün alet qərar verməyə müvəffəq olmuş və istifadə etdikdən sonra qaba bir şəkildə dağıtmışdır". 4

Bu dövrdə Azərbaycanda imperialistlərinin əli ilə yaradılmış qeyri-milləti təşkilatlardan biri də "İrani-Bidar" olmuşdur. Bu təşkilatın ideyaları "Feryad" qəzetində nəşr olunurdu ki, burada da əsas məqsəd "İranlılığ" a, "İran birliyi" -ne xidmət etmək idi.

Həmin dövrdə Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı və Azər-

(əzab) xatəmə vermək,ərbablərin, qanıçənlərin əllərini ictimai işlərdən uzaqlaşdırıb, xain məmurlar, qanıçən jandarmılar, rüşvətxor tiryəkinin şərrin bir dəfəlik xalqın başından ref etmək" sözləri həqiqətdə xalqın xoşuna gələn, onun üreyindən çıxan sözlər olduğundan onları cəlb edib gündən-günə təşkilata yaxınlaşdırırdı". 5 Pişəveriyə görə, bu təşkilatın nöqsanı isə onun azsavadlı adamlardan toplanmasında və onların arasında xalqa rəhbərlik edə bilən təcrübəli adamların olmamasında idi. Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı həm daxili tənqidatlar, həm də Pəhləvilər rejiminin basqıları altında 1942-ci

Ariyançı İran Pəhləviləri dövrü və Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı

V.Mustafayevə görə, beləliklə, əyalət iqtisadi və sosial infrastruktur cəhətdən tənəzzül keçirir, Azərbaycan xalqı isə ilk növbədə memurların özbaşınalığı, şovinizmi şəklində təzahür edən milli zülmə məruz qalırdı: "Bu zülmü ən konkret, gözə çarpan şəkildə və daim azərbaycanlı memur və ziyalılar hiss və dərk edirdilər, ona görə də onların

ya, ABŞ və b.) "İran" ərazisinə daxil olub, Rza şahın ölkədən qaçmasından sonra Güney Azərbaycanda bir çox milli və qeyri-milləti təşkilatlar - Tude Partiyası, Azadlıq Cəbhəsi Partiyası, Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı, Azərbaycan Cəmiyyəti, İrani-Bidar, Ziddi-Faşist Cəmiyyəti, Həmkarlar Təşkilatı və başqaları ortaya çıxdı.

baycan Cəmiyyəti isə işlərini tamamilə Azərbaycanın azadlığı üzərində qurmaslar da, ancaq milli yol tutub Azərbaycan və azərbaycançılıq ideyası onların məramnaməsində mühüm yer tutmuşdur. S.C.Pişəveri yazır ki, Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının xalq içərisində nüfuz tapmasının əsl səbəbi onu təşkil edənlərin Azərbaycanda yaşa-

ilin payızında öz fəaliyyətini dayandırmamağa məcbur olmuşdu. 6

1941-ci ilin oktyabrında Təbrizdə yaranan Azərbaycan Cəmiyyətinin qurucuları Mirzə Əli Şəbüstəri, İsmayıl Şəms, Əli Maşınçı, Cəfər Əkbəri, Mirzə Mehdi Çavuşı, Hilal Nasiri və başqaları olmuşdur. Noyabrın 1-dən etibarən fars və türk dillərində "Azərbaycan" qəzetini nəşr edən "Cəmiyyət" in əsas ideyaları burada öz əksini tapmışdır. V.Mustafayev yazır ki, milli və sosial azadlıq üçün mübarizə aparan bu təşkilat, siyasi sahədə demokratik konstitusiyaya və qanuni idarəetmənin həyata keçirilməsini, əyalət və vilayət əncümenlərinin təşkil edilməsini, nümayəndələrin Məclisə xalq tərəfindən seçilməsini, Azərbaycanın qanuni haqlarının müdafiəsini, dövlətin Azərbaycanda sənayə müəssisələri inşa etməsini, işsizliyin ortadan qaldırılmasını, dil azadlığının verilməsini, ana dilində bütün səviyyələrdə təhsil və kitab yayınlanmasını istəməkdəydi. 7

"Azərbaycan" qəzetində "İran milləti" anlayışından fərqli duyğu, dil ənənə və torpaq bütövlüyünə aid "Azərbaycan milləti" qavramından tez-tez istifadə olunurdu. Burada göstərilirdi ki, Azərbaycan millətinin əsasını Azərbaycan türkləri, onun dili, ənənələri təşkil edir və bu millət başqa bir millətlə (yəni farslarla) eyniləşdirmək mümkün deyildir. Bu anlamda parırançılığın Azərbaycanın zorla türkləşməsi müddəasını rədd edən "Azərbaycan" qəzetinin yazarları bildirdilər ki, Azərbaycan əski dövrlərdən Türk yurdu olmuşdur və indi də Azərbaycan türkləri bu yurdun sahibləridir. V.Mustafayev yazır: "Cəmiyyət" azərbaycanlılarda öz dili haqqında obyektiv təsəvvür yaratmağa səy göstərirdi. "Azərbaycan" qəzeti azərbaycanlıların özünəməxsus qədim və zəngin dili olduğunu xüsusi qeyd edirdi. Qəzet Azərbaycanda fars dilinin yayılmadığını, Azərbaycan dilinin türk dilləri sisteminə müstəqilliyini, Azərbaycanın İslamın dini ilə İranın digər əyalətlərinin əhalisinin dili arasında hələ VII əsrdən heç bir oxşarlıq olmadığını, İranda monqolların hökmdarlığı ilə Azərbaycanın türkləşməsi arasında heç bir əlaqə olmadığını qeyd edir, Azərbaycanda indiki dilin işlənməsi dövrünü göstərirdi". 8

1941-ci ilin oktyabrında Təbrizdə yaranan Azərbaycan Cəmiyyətinin qurucuları Mirzə Əli Şəbüstəri, İsmayıl Şəms, Əli Maşınçı, Cəfər Əkbəri, Mirzə Mehdi Çavuşı, Hilal Nasiri və başqaları olmuşdur. Noyabrın 1-dən etibarən fars və türk dillərində "Azərbaycan" qəzetini nəşr edən "Cəmiyyət" in əsas ideyaları burada öz əksini tapmışdır. V.Mustafayev yazır ki, milli və sosial azadlıq üçün mübarizə aparan bu təşkilat, siyasi sahədə demokratik konstitusiyaya və qanuni idarəetmənin həyata keçirilməsini, əyalət və vilayət əncümenlərinin təşkil edilməsini, nümayəndələrin Məclisə xalq tərəfindən seçilməsini, Azərbaycanın qanuni haqlarının müdafiəsini, dövlətin Azərbaycanda sənayə müəssisələri inşa etməsini, işsizliyin ortadan qaldırılmasını, dil azadlığının verilməsini, ana dilində bütün səviyyələrdə təhsil və kitab yayınlanmasını istəməkdəydi

arasında həm bu zülmə müqavimət, həm də ən başlıcası, Azərbaycan millətinin spesifik mənafeyinin dərk edilməsi və öz qrup mənafeyinin milli mənafə ilə eyniləşdirilməsi prosesinin getməsi özünü göstərirdi. Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycanda dövlətin millətçilik siyasəti və memurların şovinist özbaşınalığına qarşı narazılıq mövcud idi və artırdı. Lakin bu narazılıq qeyri-müəssəksillə və fərdi-hissə səviyyədə özünü göstərirdi. Bu da sosial strukturun əsas komponentlərinin etnik yekcinsliyi, ölkədə

Bu təşkilatlar arasında "İrani-Bidar" (Oyanmış İran), "Hizbi-Tudeyi-Azərbaycan faşist" kimi təşkilatlar qeyri-milləti yol tutmuşdular. Pişəveri yazır ki, xüsusilə faşist əqidəli "Hizbi-Tudeyi-Azərbaycan faşist" təşkilatında bir araya gəlmişdilər. O, yazırdı: "Məxsusən faşist ünsürləri özlərinin cinayətlərinə perdə çəkmək məqsədi ilə daha artıq fəaliyyət göstərirdilər. Hacı Xan Çələbi, Məhəmməd Əli xan Nurazər (Daruğa), Əxban və qeyrilərinin təşkil etdikləri Hizbi-Tudeyi Azərbaycan bu məqsəddə qurulmuş bir teşk-

yan zəhmətkeşlərdən ibarət olması idi: "Müxtəlif adamlar məsələn, İsmayıl Qadiri, Hüseyin Rizvan, Əhməd İslami və qeyrilərinin müstəqil surətdə topladıqları dəstələri birləşməsindən əmələ gələn bu təşkilatın təkə Təbrizdə on mindən ziyadə üzvü var idi. Şəhərin müxtəlif yerlərində cürbəcür ünvanlar altında təşkil tapan zəhmətkeş klubları keçəgündüz dolu olub, orada danışılan sözlər, aparılan təbliğat xalqın illər boyu arzu etdiyi məqsəd ətrafında idi. "İstibdad hökuməti ni yıxmaq, zülm və şəqavətə